

SZLAVÓNIA (ÉS A DUNA-VIDÉK EGY RÉSZÉ) LAKÓINAK ÉLETFELTÉTELEI A 17. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 18. SZÁZAD ELEJÉN

I. RÉSZ

1. Elpusztított települések, elűzött emberek a török kiűzésének időszakában

Az oszmán hadsereg veresége Bécs falai előtt (1683. szeptember 12.) és Párkánynál (1683. október 8.) alapvető változásokat okozott az akkori Európa területének két hatalmas állama, a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom kölcsönös kapcsolataiban. Az Eszék és Szlavónia területén 100 000 fős hadsereget szervező és onnan Bécs felé induló Kara Musztafa nagyvezír veresége maradandó hatású volt. Ettől a csapástól és vereségtől a török hadsereg többé nem tért magához, ütőereje fokozatosan gyengült. Az addigi kíméletlen előrenyomulás és hódítás helyett a kitérés és visszavonulás ideje jött el. Ennek ellenére az oszmán hadsereg nem csupán a meghódított területek megtartására, hanem az elveszítettek visszaszerzésére is törekedett. A harcok széles fronton, a hosszan elnyúló horvát–magyar területeken (1683–1691–1699) váltakozó szerencsével zajlottak, számtalan település, sőt egész körzetek cseréltek többször gazdát, módosultak a határok, egyszer az egyik, máskor a másik hadsereg javára. Azokon a helyeken volt a legnagyobb a pusztítás, amelyeket az osztrákok és a törökök váltakozva foglaltak el, a lakosságot vagy elűzték lakhelyéről, vagy elpusztították.

A török hadmozdulatok ellenére az osztrák hadsereg jelentős sikereket könyvelhetett el az összes hadszíntéren. Ezt bizonyítja Eszék (1685), egész Szlavónia, továbbá Buda (1686) és Pécs visszafoglalása. A hadi sikerek a karlócai (1699), a pozsareváci (1718) és a belgrádi (1739) békekötésekhez vezettek. A tárgyalások közben a két ellenséges fél közötti harcok eltérő sikerrel tovább folytatódtak. Mindkét hadsereg kegyetlenül pusztította a falvakat és a településeket, megsemmisítette az anyagi és a természeti javakat, és eközben a falvak és a városok lakóit sem kímélték.

A pusztulásra az egyes helységekre és területekre vonatkozó gyér számú és gyakran egymásnak ellentmondó történelmi adatból lehet következtetni. A legtöbb adat gróf Carl Caraffa-bizottság tevékenysége nyomán maradt fenn: a kamarai igazgatás bevezetésére és a török határ mentén határőrvidék létrehozására (1700–72) vonatkozó utasítások, illetve a Szlavóniával és a Szerémséggel kapcsolatos jelentések. Az egykori Horvát-Szlován-Dalmát Királyság egy újabb határőrvidékkel gyarapodott, amely közvetlenül a bécsi Udvari Haditanács alá tartozott.

Bár az osztrák hadsereg összetétele nagyon heterogén volt, a katonák között a magyarok és a horvátok voltak a legtöbben. Bécs és egy kisebb osztrák terület kivételével a harcok évekig magyar és horvát földön folytak, ennek következtében ez a két – Szent István koronája alá tartozó – ország szenvedte a legnagyobb népességvesztést és a legjelentősebb, felmérhetetlen anyagi és egyéb károkat.

A Duna vidékén és Szlavóniában a harcok folyamán a keresztény lakosság jelentős

számban csatlakozott a császári hadsereghez. A „hazai” népesség támogatta a törökök kiűzését, különösen a határterületeken, a keresztény lakosság követte I. Lipót 1687. szeptember 6-i felhívását, amelyben a császár a török hódítók elleni harcra szólított fel. A császári hadsereg sikerei ellenére a határterületeken a lakosság még két évtizedig nem érezhette biztonságban az életét és ingó, illetve ingatlan vagyonát, mert a török hadsereg még gyakran betört, elpusztította és kirabolta a falvakat, településeket. És ahol nincs biztonság és béke, ott nincs élet, munka és tulajdon.

2. A gazdaság fokozatos újjászervezése

Valamennyi horvát–magyar terület, ahonnan a törököket kiűzték, császári katonai igazgatás alá került. Természetesen a katonák helyreállítottak és felszereltek minden olyan objektumot, amely hasznos lehetett. Gazdasági szempontból kevés lehetőség adódott a termelés felfuttatására, mert kereteit felszámolták és a településeket elpusztították. A földeket évekig nem művelték meg, és a háború hónapjai felemésztették a falusi és a városi lakosságot, megsemmisítették az állatállományt. Éhínség és járványok kísérték a városok és falvak életét. Ilyen körülmények között ezeken a területeken nem kerülhetett sor a lakosság életfeltételeinek regisztrálására. Bizonyos tekintetben ez érthető is: mert kinek volt kedve és lehetősége az általános veszély és pusztítás közepette felméréseket végezni? Ezért azok a szórványos adatok, amelyek ránk maradtak csak cum grano salis fogadhatók el.

A törökök 1691. augusztus 18-i szalánkeméni veresége (a Musztafa Pasa Köprülü nagyvezír és Badeni Lajos herceg közötti harcban) után feljegyezték, hogy Szlavónia területe végre szabad lett. A következőket olvashatjuk erről: „Mint az elmúlt időszak és a háborús vihar néma tanúit, mindenütt romokat és üszköket találunk, amelyek olyan ijesztőnek tűnnek, akár egy kísértet. Szlavóniát bejárva, napokig utazhattunk anélkül, hogy egyetlen lélekkel találkoztunk volna. Mindenütt ugyanaz a látvány fogadott. A föld évek hosszú során át elhagyatva és megmunkálatlanul maradt, mivel senki sem volt, aki megművelte volna. A háború elriasztotta az embereket és elpusztította az állatokat. Az éhség és a nélkülözés állandó kísérői voltak Szlavónia lakosságának.” Többé-kevésbé ez az állapot uralkodott a magyar–horvát területek egyéb részein is.

Szlavónia egyes helységeinek és területeinek helyzetét még érthetőbben és konkrétan világítják meg az egyes fellelhető adatok. Egy összefoglaló jegyzék szerint Eszék, Pozsega és Virovitica tágabb körzetében 70 lakott és 452 elnéptelenedett falu és település van ekkor. Az utóbbiak közül 367 keresztény, 85 muzulmán volt. Az 1690–96 közötti években az alkalmi török betörések miatt romlott a helyzet, amelynek következtében Szlavónia és Baranya területén folytatódott a falvak elhagyása. A Szlavónia kisebb részére vonatkozó 1692. évi adatok alapján a következőket lehet megállapítani a falvak állapotáról:

Megnevezés	Mennyiség
Falvak	139
Lakosok	11 494 fő
Baromfi és egyéb háziállat	14 017 db
Szántóföld	3892 hold
Szőlő (100m ² =1 Hr)	4896 kapaalja
[1 hold = 7-10 kapa]	

Ennek alapján az egyes falvakra átlagosan 83 lakos, 101 lábasjóság és egyéb haszonállat, 28 hold szántó és 35 kapaalja szőlő jutott. Ezekkel a számokkal jellemezhetők a falusi emberek minden esetben nagyon alacsony élet- és munkakörülményei. Az említett viszonyok a határvidékeken, ahonnan a törököket kiűzték, sokáig fennmaradtak. A listák nem foglalták magukban Szlavónia nagyobb részét, különösen a városokat, továbbá a lakosságnak azt a részét, amely az erdőkben és a hegyekben bújt el, ahová a népszámlálást végzők nem jutottak el.

3. A hosszú évekig pótolhatatlan óriási népességveszteség

Az elmondottak és más részleges adatok alapján I. Mažuran megállapította, hogy Szlavóniának az 1690–91-ben kb. 40 000 lakosa lehetett, ez kb. 20 %-a az 1683. évinek, amikor Kara Musztafa nagyvezír hadjáratot indított Bécs ellen. Ez valójában annyit jelent, hogy Szlavónia a felszabadító háborúk során elveszítette népességének kb. a 80 %-át, és az ország pusztává változott. Ilyen demográfiai veszteséget sehol nem jegyeztek fel Európában. Csupán egyetlen kivándorlási hullámban kb. 30–40 000 nő, gyerek és férfi menekült Szlavóniából Törökországba. Az oszmán csapatok visszavonulásakor néhány ezer vlach a törökökkel tartott. De ezzel a ki- és betelepülés még nem ért véget.

4. Lassú népességnövekedés és a gazdasági tevékenység újjáéledése

Megállapítható, hogy az 1692–1700 közötti években a fokozatos településnövekedés és a népességemelkedés periódusa kezdődött el, de sem az egyik, sem a másik nem lineárisan, hanem oszcillálva zajlott. Éppen ez bizonyítja, hogy a nyugodt és biztonságos élethez nem volt adott minden szükséges feltétel, ezért effektív munkát sem a szántóföldön, de azon kívül sem lehetett végezni. Mindezek hiánya a népesség kivándorlását és kihalását feltételezte.

Igaz, hogy ebben az időszakban a népesség nagyobb mértékben telepedett le, de a kisebb népcsoportok elvándorlása sem szűnt meg. Amikor Savoyai Jenő herceg Szarajevóból (Boszniából) vonult vissza (1697), több ezer ortodox keresztény jött vele, akik letelepültek Szlavóniában. Ezután folyamatosan kisebb-nagyobb népesség-hullámok érkeztek Boszniából, Likából és – jóval kevesebben – Szerbiából az osztrák fennhatóság alatti horvát-magyar területekre. Ehhez járultak további alkalmi népmozgások, amelyek kisebb csoportokban zajlottak, főként az ortodox népesség körében, Törökország irányába. Érdekességgéppen megemlítjük, hogy csekély számú katolikus népesség (bizonyára horvátok és magyarok) török területre költözött át.

a) Lépésről lépésre keletkeztek falvak és települések különböző formákban, különböző helyeken, eltérő jeleggel. Egyes helyeken a mezőgazdasági termelés volt túlsúlyban, másutt az állattenyésztés, néhol mindkettő azonos jelentőséggel bírt. A népesség jobb életlehetőségekhez jutott, és megteremtődtek a hatékonyabb munka feltételei is. Ez azért lényeges, mert jobb és hatékonyabb munka nélkül nincs jobb élet.

b) A terület életének megszervezése (hadsereg-, közigazgatás-szervezet, bíraskodás, kamara stb.) a gyakorlatban nem bizonyult éppen a legsikeresebbnek. A felsőbb szervek fellépése és intézkedései erőszakosak és kíméletlenek voltak. Ahelyett, hogy fokozták volna a népesség alkotó- és munkakedvét, védekező és passzív magatartást vál-

tottak ki belőlük. Úgy látszott, mintha az önkényeskedés különböző formáit és törvénytelenységét konzerválták volna, s mindezekben mindenekelőtt a lokális és a regionális felsőbb hatóságoknak volt kiemelkedő szerepük. Az ilyen fajta „igazgatás” és „szabályozás” leginkább a paraszti népeiséget érintette, amely népesség munkájából és termeléséből többé-kevésbé a társadalom valamennyi rétege élt.

II. RÉSZ

1. Terület és fejlődési feltételek

A török kiűzése után rögzítették az újjászervezett területi egységek határait: a polgári, tehát a nem katonai igazgatás alá eső rész 10 000 km²-nyi, a vojna krajina (k. u. k. katonai határőrvidék) 2 500 km²-nyi (mindkettő Szlavónia és a Szerémség területén), továbbá Baranya 5090 km²-nyi (ebből ma 3947 km² Magyarországhoz, 1143 km² a Horvát Köztársasághoz tartozik) területet foglalt magában.

2. A terület helyzete és szervezete

A hatóságok megszervezésének és a közigazgatási rendszer kiépítésének a célja mindezenekelőtt a békés élet- és munkafeltételek biztosítása volt. A közigazgatási szervezet kialakításának tekintetében a horvát rendek különösen érdekelték voltak, hiszen az ő történelmi-demográfiai területükről volt szó, ezért megkísérelték Szlavóniát és a Szerémséget a báni igazgatásnak és a horvát országgyűlésnek alárendelni. Ezekkel a törekvésekkel Caraffa gróf (és nemcsak ő) azzal az indoklással szegült szembe, hogy Szlavónia teljesen új szerzemény, amelyet császári fegyverek hódítottak és szereztek meg, és még túlságosan korai lenne a megyerendszer felújítása, mivel ezáltal az egyébként is kimerült ország még inkább meg lenne terhelve. Ezért került a nép feletti hatalom, valamint az országról való rendelkezési jog in ultima linea a bécsi udvar és hatóságai, illetve közigazgatási szervei illetékessége alá.

3. A földbirtok és a nagybirtok kialakulása

A főhatalom mellett az uralkodó jogosult és birtokolja a dominium directumot, azaz ő volt a teljes ország tulajdonosa, és afelett ő rendelkezett. Következésképpen a földbirtok és a földhasználat csak az ő különleges engedélye alapján lehetséges. Fontos szerepe volt az Udvari Kamarának, amely az uralkodó engedélyével a földbirtokokat felmérte és felosztotta. Szlavóniában az Udvari Kamara (amely a király és a császár nevében birtokolta és felosztotta a birtokot) a világi nagybirtokosok, az egyház (püspöki, káptalan- és kolostori birtokok) rendelkeztek nagybirtokkal. A nagybirtokok felosztásánál és kialakításakor elsőként Livius Odescalchit iktatták be Illok birtokába, amelyet I. Lipót császár ajándékként, az általa kölcsönzött 325 ezer Ft-ért kapott. Abban az időben ez egy figyelemre méltó pénzüsszeg volt, a horvát államkassza kétévi bevételét is felülmúlta.

4. A földművesek és kötelezettségeik

A birtokok és a nagybirtokok állapotának felmérése mellett kezdetét vette a birtokok hasznosításához szükséges feltételek számbavétele. Rögzítették az érdekelt felek (földtulajdonosok, földművelők) jogait és kötelességeit. Mint minden feudális társadalomban, a jobbágyság alkotta a legalsó réteget. Helyzete a legkedvezőtlenebb volt, mivel a gazdasági és társadalmi viszonyokban refeudalizáció ment végbe. Az egész térségben rendkívüli erőfeszítéseket kellett tenni, hogy a földeket, amelyeket régóta elhagytak, s alig gondoztak, megműveljék. Hiányzott a munkaerő, a technikai segédeszközök, szerzők és az állati erő is. Megkezdtek a földbirtokosokkal szembeni konkrét kötelezettségek meghatározását, haszonért és haszonélvezetért fizetendő járadékok kiszabását.

5. Az állattenyésztés szerepe

A korabeli szlavóniai és baranyai földművesek életében az állattenyésztés nélkülözhetetlen szerepet játszott. Különleges figyelmet szenteltek a baromfi-, a marha- és a lótenyésztésnek, illetve a kisállatok, a birka és a sertés tartásának. Az állattenyésztés többszörös hasznot hajtott: a paraszti gazdaság állat nélkül nem létezhetett. Az állatok élelmiszert, a földműveléshez igaerőt, ember-, illetve teherszállító eszközt jelentettek a parasztok számára, és nem utolsósorban az állatkereskedelem pénzt hozott.

6. Világi és egyházi adók, kötelezettségek

A természetbeni járadékok és adókötelezettségek nagyságáról hosszas viták folytak, de minderről sohasem születtek egységes szabályok. 1702-ben Caraffa komissziója megállapította, hogy a jobbágyoknak a polgári Szlavóniában összesen 3 Ft adót kellett fizetniük az Udvari Kamarának, a nagybirtokosnak; 12 Ft-ot a határvédelem fenntartásáért és 8 Ft-ot a robotért, tehát évi 23 Ft-ot kellett adózniuk földjük után, amelynek nagysága 24 holdat tett ki.

A szokásos világi adók mellett a parasztok kötelesek voltak az egyháznak tizedet fizetni, amely a zágrábi és a pécsi püspökséghez futott be. Ahogy más adók, így az egyházi tized fizetése körül is viták bontakoztak ki, és végül a kamarai birtokok mezőgazdasági munkásai és béli számára „kötelezővé tették az egyházi tized fizetését gabona, bor, birka, kecskegida, méh és más mezőgazdasági termék formájában, de az udvari tisztviselők tudomásával és beleegyezésével”. Nem volt ez másként a többi nagybirtokon sem.

7. Háziipar, kézművesség és kereskedelem

a) A falusi gazdálkodás keretei között a háziipar nagy szerepet játszott a falusi élet fenntartásában és a különböző tevékenységek fejlődésében (pl. a kovács, a molnár és mások).

b) A városokban és a mezővárosokban fokozatosan alakult ki a kézművesség, amely a napi élet és a munka fenntartásához szükséges volt. Elsőként pécek és a hentesek jelentek meg, majd a kőművesek, a szabók, a molnárok és más mesterségek képviselői.

c) Sokáig tartott, amíg a városban és vidéken megszületett az igény a kereskedelemre. A kereskedelmi tevékenységek fejlettebb gazdaságot és magasabb életszínvonalat feltételeznek. Azaz termelési felesleg szükséges, hogy azt más termékekre cserélhessék (cserekereskedelem) vagy pénzért eladhassák. Kezdetben a kereskedők ritkaságszámba mentek. Idővel – főként a városokban – egyre nagyobb rétegek gazdasági megélhetését és tevékenységét jelentette a kereskedelem mellett a kézművesség.

8. Az új katonai határőrvidék létrehozása és fenntartása

A felszabadított területeken új katonai határőrvidéket szerveztek. Megoldásra várt az a fontos kérdés, miként tudják megteremteni a napi élethez szükséges anyagi, illetve egyéb eszközöket, és hogyan szervezik meg a katonai szolgálatot. A határvidék lakói helyzetének megőrzése érdekében javasolta Khevenhüller gróf, hogy a határ mentén lakók egy harmada teljesítsen katonai szolgálatot (vonuljon háborúba), egy harmada foglalkozzék határőrizettel, egy harmada pedig gazdasági tevékenységgel. Továbbá, hogy a robotot, amelyet a határnál lakók a tiszteknek voltak kötelesek teljesíteni, pontos előírásokkal korlátozni kell. Így vált a katonai határőrvidék lépésről lépésre egy olcsóbb, állandó hadsereg forrásává.

9. Fejlődés Baranyában

a) Baranyában alapos felmérés készült a világi és az egyházi birtokokról, illetve nagybirtokokról. Ezután következett a birtokok felosztása. 1695-ben jegyezték be nagybirtokosként Savoyai Jenőt, aki ajándékba kapta Beljét (akkoriban Banjinjosko). A birtokfelosztás akkoriban nagyon jelentős jövedelemforrása volt a bécsi udvarnak.

b) Az adók mértéke és formája az egyes baranyai birtokokon, bár nem jelentős mértékben, eltérő volt. Ebben az időben a járadékok többségét itt is természetben teljesítették.

c) Különleges megterhelést jelentett a parasztok számára az állami contributio (hadiadó), amely 23 év alatt 11 939 Ft-ról 44 703 Ft-ra növekedett, az adóemelés mértéke elérte a 275 %-ot. Ez irracionális gazdaságpolitika volt, amely nem vette figyelembe a gazdaság mikénti fejlődését és erősödését, illetve a parasztok fizetőképességét.

d) Baranyában is kialakultak a másod-, illetve harmadlagos gazdasági tevékenységi formák, azaz a kézművesség és a kereskedelem; mégpedig gyorsabban és intenzívebben, mint a polgári Szlavóniában, különösen 1715, Baranya megye határainak újbóli megállapítása után. Valamivel később került sor a bevándorlók letelepítésére, akik mindenekelőtt kézművességgel és kereskedelemmel foglalkozó személyek voltak, s bizonyára nem csupán bizonyos tudással, hanem kézműves eszközökkel és pénzzel is rendelkeztek.

10. A népesség új strukturái és növekedése

Az addig uralkodó társadalmi anarchiát és elpusztított gazdaságot fokozatosan az élet- és munkafeltételek fejlődése váltotta fel, amely megteremtette a lakosság növekedésének, regenerálódásának hátterét. A társadalom jogi és vagyoni strukturájának megfele-

lően erős volt az osztályok elkülönülése. A termelésben és a társadalmi szervezet fenntartásában a legnagyobb számban és a leghatékonyabban a parasztság vett részt. Annak érdekében, hogy a városi és a vidéki gazdasági élet megerősödjön, a hatóságok megszervezték a lakosságbetelepítést. A betelepítés során azok a személyek élveztek előnyt, akik hozzá tudtak járulni a kereskedelem és a kézművesség fejlődéséhez. Emellett egy sor más tényező és körülmény is befolyásolta a születések mértékét.

Irodalom

- Acsády Ignác*: A magyar parasztság története. Budapest, 1948. (3. kiad.)
- Adamček, Josip*: Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća. Zagreb, 1980.
- Bösendorfer, Josip*: Agrarni odnosi u Slavoniji. Zagreb, 1950.
- Gavrilović, Slavko*: Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka. Novi Sad, 1979.
- Karaman, Igor*: Osnovna obilježja imanja Belje i Darda u sastavu kasnofeudalnih/kapitalističkih zemljoposjeda na baranjsko-slavonskom tlu do 1918. godine. In: Tri stoljeća Belja. Osijek, 1986.
- Mažuran, Ive*: Popis vlastelinstva Ilok. Gornji Srijem 1736. godine. In: Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. II. 1984.
- Mažuran, Ive*: Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine. In: Radovi 2 Zavoda za znanstveni rad JAZU u Osijeku, Osijek, 1988.
- Mažuran, Ive*: Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga. In: Radovi 6 Zavoda za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Osijek, 1993.
- Smičiklas, Tade*: Poviest Hrvatska, dio drugi od godine 1526–1848. Zagreb, 1879.
- Sršan, Stjepan*: Pregled gospodarskog i demografskog stanja vukovarskog vlastelinstva (1728–1736). In: Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 13, 1986.
- Sršan, Stjepan*: Baranja. Osijek, 1993.
- Tímár György*: Demografska povijest Baranja do 1910. In: Tri stoljeća Belja, Osijek, 1986.
- A történeti statisztika forrásai. Szerk.: *Kovacsics József*: Budapest, 1957.
- Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969.
- Vežić, Milivoj*: Urbar hrvatsko-slavonski. Zagreb, 1872.
- Živković, Pavo*: Hrvati bosanske posavine u prošlosti. Radovi, 32/19, Filozofski fakultet Zadar, Zadar, 1993.